Mutlakiyetten Cumhuriyet'e Hilafet ve Meşruiyet[*]

İsmet TÜRKMEN

Prof. Dr., Tokat Gaziosmanapaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat

E-Mail: iturkmentug@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8198-5707

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19.05.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 04.10.2024

ÖZ

TÜRKMEN, İsmet, **Mutlakiyetten Cumhuriyet'e Hilafet ve Meşruiyet,** CTAD, Yıl 21, Sayı 42 (Bahar 2025), s. 1-30.

Hilafet makamının Cumhuriyet'in ilanını takiben ilgası, Türkiye'de modern devletin inşa sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tarihî bir derinliğe haiz olan bu makamın ilgası meselesi, yakın dönemde disiplinler arası araştırmalara da konu olmuştur. Özellikle yakın dönem sosyal bilimler alan yazımında hilafet hususunu doğrudan konu alan çalışmaların çoğunluğunun benzer özelliği, meseleye bütüncül açıdan yaklaşabilmeleridir. Bahsi geçen bu araştırmalar özelinde bu makamın dinî mahiyeti ele alınmaktadır. Bu bağlamda kurumun İslamiyet açısından taşıdığı anlam, uluslararası ilişkilerdeki yeri gibi konular üzerinde de çalışmalar yoğunluk arz etmektedir. Bu makamın ilgası, en başta kurumun

[*] Bu çalışma 8 Mart 2024 tarihinde Ankara'da Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen "3 Mart 1924 Yasaları'nın 100. Yıldönümü Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

dinî mahiyeti ve tarihî özelliği başta olmak üzere farklı sebepler üzerinden günümüzde de tartışılmaya devam edilmektedir. Millî Mücadele süreci, askerî ve siyasî yönleri itibariyle bir bütün halinde değerlendirilebilir. Bu sürecin öncesinde tüm dünyayı tesiri altına almış olan ve dönemi içinde 'Harb-i Umumî' olarak telakki edilmiş olan Birinci Dünya Savaşı Türk tarihinin en bunalımlı dönemlerinden birisi olmuştur. Dünya savaşını ise takip eden Millî Mücadele, Türkiye tarihinin en zorlu dönemeçlerindendir. Neticede, olağanüstü siyasi gelişmelerin zorladığı, askeri ve ekonomik koşulların yetersiz olduğu Cumhuriyet'in ilk yıllarında, askerî zaferlerin ve kazanımlarının gerek uluslararası ölçekte gerekse iç dinamikler üzerinde bir bedeli olmuştur. Halife Abdülmecit'in Osmanlı padişahlarının klasik siyasi yetkisini çağrıştıracak nitelikte tavır ve yaklaşımlar içine girmesi, halifeliğin millîlik ve laiklik yolundaki modern Türkiye'de önemli bir muhalefet merkezi haline gelmesine ve genel mahiyette bir rahatsızlığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle TBMM, 3 Mart 1924 tarihinde çıkardığı kanunlarla, Osmanlı iktidarına ağır bir darbe indirmiş ve monarşiden demokrasiye geçişin önündeki engelleri bertaraf etmiştir. Bu araştırmanın hazırlık sürecinde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı verilerinden, TBMM arşiv kayıtlarından, dönemin süreli yayınları, telif ve tetkik eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, Mustafa Kemal Atatürk, Cihad, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ziya Gökalp.

ABSTRACT

TÜRKMEN, İsmet, **Caliphate and Legitimacy from Absolutism to Republic,** CTAD, Year 21, Issue 42 (Spring 2025), pp. 1-30.

The abolition of the Caliphate following the proclamation of the Republic was an important turning point in the process of building modern governance in Turkey. The issue of abolition of this position, which has a historical depth, has also been the subject of recent interdisciplinary research. A similar feature of reports directly addressing the issue of caliphate, especially in recent social science literature, is that they approach the issue from a holistic perspective. In particular to these studies, the religious nature of this position was discussed. There is also a distribution of studies on topics such as the meaning of this student in terms of Islam and his place in international relations. The abolition of this office continues to be discussed today for different reasons, especially its electoral nature and historical feature. The War of Independence process can be evaluated as a whole, including the military and political process. World War I, which had an impact all over the world before this process and was considered as the 'General War' during the period, was one of the

most depressive resolutions in our history. As a result, in the first years of the Republic, when extraordinary political developments were challenging and military and economic conditions were inadequate, military victories and gains had a price on both the international scale and internal dynamics. In the preparation process of this research, data from the Presidency State Archives, Turkish Grand National Assembly archive records, periodicals of the period, copyrighted and research works were used.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Jihad, Turkish Grand National Assembly, Caliphate, Ziya Gökalp.

Giriş

Yakın dönem Türk tarihi özelinde hilafet meselesi mevcut literatüre göre üç dönem başlığı altında değerlendirilebilir: Birincisi, meselenin doğuşundan yani 1540'lı yıllardan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gelen dönemdir. İkincisi, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan II. Meşrutiyet'in sonuna kadar olan dönemdir. Üçüncü dönem ise, II. Meşrutiyet sonrası dönemde hilafet kurumu ile ilgili gelişmelerin hilafetin ilgası süreci ve sonrasıdır. Söz konusu dönemler hakkındaki literatür, müstakil bir araştırmaya konu olacak kadar önemli ve hacimlidir.

Bu başlık altında, zikredilen dönemler hakkında bilgi veren literatürün önemli bir kısmının kısa bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, bu üç bölüm özelinde değerlendirme yapılırken meselenin ana hatlarıyla seyri hakkında da bazı bilgiler verilecektir.

Birinci Dönem: Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemi hakkında en önemli eser, meselenin başlangıcını da açıkça ortaya koyan Lütfi Paşa'nın 1554 yılında tamamladığı *Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme* adlı yazma risalesidir.[1] Bu çalışma özelinde bilinen ilk araştırma Hamilton A. R. Gibb tarafından *"Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate"* başlığı adıyla yayımlanmıştır.[2] Lütfi Paşa'nın risalesinin, hilafetin Osmanlı'ya intikali hususunda bilinen ilk eser olmakla birlikte literatüre en belirgin katkısı: Osmanlı hilafeti meselesinin ortaya çıkışı konusunda önemli ipuçlarını ihtiva etmesidir. Fakat Osmanlı hilafeti meselesinin niçin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda net bir cevap verecek delillere

[1] Fuat Köprülü hilafet makamının ilga edildiği dönemde bu çalışma hakkında bilgi edindiği halde üzerinde durmamıştır; bk. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Lütfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, Sayı 1, s. 142.

[2] A. R. Gibb, "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate", *Oriens*, No 15, 1962, s. 287-285; Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilafet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

henüz ulaşılamamaktadır.[3] Hilafet makamının ilga edildiği aynı yıl içinde kurumun tarihi üzerine *The Caliphate*[4] adlı bir monografi yayımlayan İngiliz tarihçi Thomas W. Arnold, *"The Ottomans and the Caliphate"* (XI.) ile *"Sultan Selim in Egypt"* (XII.) bölümlerinde Osmanlı hilafeti meselesinin birinci dönemini konu almaktadır. Bu konuda önemli araştırmalardan biri de Faruk Sümer tarafından kaleme alınmıştır. Faruk Sümer'in, *"Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?"* başlığıyla yayımlanan çalışma, esasında hilafetin Abbâsîlerden Osmanlılara devrinin vaki olmadığını ispatlama çabasıyla hazırlanmıştır.[5] Bu döneme ilişkin Halil İnalcık'ın *"The Ottomans and the Caliphate"* hilafet meselesi ile ilgili çalışmasında değerlendirmelerde bulunmuştur.[6] Halil İnalcık, Osmanlı sultanlarından yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi sıfatını ilk benimseyenin Kanuni Sultan Süleyman olduğunu belirtmektedir. Esasında Halil İnalcık'a göre, sultanın bu tavrı İslam dünyasının koruyuculuğu rolünün vurgulanmasından daha da öte bir anlam taşımamaktadır: *"Osmanlıların geliştirdiği yeni halifelik kavramı, Osmanlılarda başından beri görülen kutsal savaşta (gazâda) önderlik kavramının uzantısından başka bir şey değildi."*[7] Hasan Gümüşoğlu tarafından hazırlanan ve hilafet meselesinin birinci dönemini ele alan *"Osmanlı*

---

[3] Tarık Z. Tunaya'nın temin ettiği fotoğraflara dayanarak hazırlanan makale, risalenin tanıtımı ve risalenin yazılış amacını yansıtmaktadır. Osmanlı hilafetini meşrulaştırmaya yönelik bölümlerinin İngilizceye çevirisinin ardından kısa bir değerlendirme ile sona ermektedir. Fakat eser,1980'li yıllara kadar risale ile ilgili tek çalışma olarak kalmıştır. Risale hakkında daha kapsamlı bir çalışma 1980'li yıllarda Hulusi Yavuz tarafından yapılmıştır. Önce X. Türk Tarih Kongresine tebliğ olarak sunulan bu çalışmanın genişletilmiş hali yazarın Osmanlı Devleti ve İslamiyet adlı eserinde "Sadrıazam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilafeti" başlıklı bir bölüm olarak yer almıştır; bk. X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, Cilt V, s. 2083-2107; Gibb'den çok daha geniş bir çerçevede meseleyi ele alan Hulusi Yavuz, halife ve hilafet kavramları hakkında geniş bir değerlendirmeden sonra mezkûr risalenin yaklaşık üçte birinin tercümesine yer vermiştir. Makale esas itibariyle Lütfi Paşa'nın hilafet hakkındaki görüşlerini ve Osmanlı hilafetini savunmasını destekleyici mahiyette kaleme alınmıştır; bk. Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul, 1991, s. 73-110; Lütfi Paşa'nın risalesinin en belirgin katkısı, Osmanlı hilafeti meselesinin ortaya çıkışı konusunda önemli ipuçlarını ihtiva etmesidir. Osmanlı hilafeti meselesinin niçin, nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda net bir cevap verecek delillere henüz ulaşılamamakla birlikte risalenin yazılış tarihi ve içeriğinden hareketle bir izah ileri sürmek mümkündür; bk. Muharrem Jahja, *Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme Tahkik, Tahlil ve Tercümesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

[4] Sir Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford, 1924.

[5] Faruk Sümer, bu iddianın yerli ve yabancı yazarlar ve idareciler tarafından tarihî bir hakikatmiş gibi kabul edildiğini belirtmektedir; bk. Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?" *Belleten*, Cilt LVI, Sayı 217, 1992, s. 696-697; Mustafa Alkan, *Osmanlılarca Hilafet*, İzmir, 1997, s. 77-81.

[6] Halil İnalcık, "The Ottomans and the Caliphate", *The Cambridge History of İslam*, Cambridge, 1970, Cilt I, s. 320-323.

[7] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 56.

Hilafeti ve Kaldırılması" adlı çalışma, Kanuni Sultan Süleyman öncesindeki Osmanlı padişahlarının halife unvanını kullanmaları konusundaki yaygın ve ansiklopedik bilgileri tekrarlamıştır. Osmanlı hilafetini savunmak amacıyla yazılmış görünen bu çalışma, büyük ölçüde bir literatür taramasına dayanmakta ve Osmanlı sultanlarının Kureyş kabilesine mensup olmadan da meşru halife oldukları fikrini savunmuştur. Ayrıca, çalışmada İslam kelâm ve fıkıh literatürüne de müracaat edilmiştir.[8]

İkinci Dönem: Osmanlı hilafeti meselesinin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası sürecine ilişkin çalışmaların giderek artan bir mahiyette olduğu dikkat çekmektedir. Bu yoğunluğun Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi üzerinde yoğunlaştığını da özellikle belirtmek gerekmektedir. Bu hususta ilk olarak değerlendirebileceğimiz çalışma Mekteb-i İdâdî-i Şâhâne Kitâbet muallimlerinden ve Ticâret-i Bahriyye Meclisi zabıt kâtibi olan Esad Efendi'nin *Hükûmet-i Meşrûta* adlı risalesidir. Bu eser, Osmanlı siyasal ideolojisinde soyut ve mutlak hükümdar tipi yerine; somut ve tabanı halk olan bir kurum fikrini, yani meclisi önermesi itibariyle, Osmanlılar döneminde yazılmış ilk Anayasa Hukuku çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilir.[9] Bu dönemde konumuz açısından önem arz eden diğer bir çalışma ise, 1844-1912 yılları arasında yaşamış olan Osmanlıların üretken yazarlarından ve fikir adamlarından Ahmed Midhat Efendi tarafından hazırlanmıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin Sultan Abdülaziz devrinin bir nevi siyasî tenkidi sayılabilecek *Üss-i İnkılâb* adlı kitabı, doğrudan hilafetle olmamakla beraber, özellikle Kânûn-i Esâsî çerçevesinde yapılan tartışmaları ayrıntısıyla vermesi sebebiyle, Osmanlı padişah/halifelerinin yetkileri konusunda bazı düşünceleri içermektedir.[10] Bu çalışmaları takip etmekle birlikte farklı mahiyette hazırlanmış bir diğer çalışma ise Âmidi-i Dîvân-ı Hümâyûn Hulefâsından Nazîf Surûrî'nin '*Hilafet-i Muaz-zama-i İslâmiyye'* adlı eseridir.[11]

Eserde Hadislerin râvîleri ve senet zincirleri verilmediği gibi, kaynakları da belirtilmemiştir.[12] Bu dönem özelinde Osmanlı hilafet meselesi literatürü

---

[8] Hasan Gümüşoğlu, *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*, İstanbul, 2000, s. 35-69.

[9] Esad Efendi, *Hükûmet-i Meşrûta*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1293.

[10] Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Cilt.1 (İstanbul 1294), Cilt 2, İstanbul, 1295.

[11] Nazif Surûrî, *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiyye*, Kostantıniyye 1315, Mâlûmât Gazeteleri ve Tâhir Bey Matbaası, s. 3-5.

[12] Eserin sonuç kısmında ise şöyle denilmektedir: *"İmdî âyâtulllahdan ve ehâdîs-i Resûlillah'dan anlaşıldığı üzere emîrü'l-mü'minîn ve halîfe-i Resûl-i Emîn Efendimiz Hazretlerine mutâvaat dünyada ve âhiretde mûcib-i necât ve saâdetdir. İmâmü'l-müslimîn, Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn, hârisü emânâti sey-yidi'l-kevneyn ve hâfızu bünyânı dîn-i mübîn Şevketlü Pâdişâhımız Gâzi-i âlî Büyük Abdülhamîd Hân-ı Sânî Efendimiz Hazretleri min kıbeli'r-Rahmân hâiz-i hilye-i muallâ-yı hilafet buyruldukları cihetle kâffe-i ehli tevhîd*

açısından Wilfred Scawen Blunt'ın önem taşıyan yayınlardan *The Future of Islam* adlı çalışma önemlidir. Blunt, Osmanlı hilafeti sonrasında kurulmasını tasavvur ettiği yeni hilafet makamının sadece dinî bir kurum olacağını ve otoritesini de belli şartlarla sınırlandırılmış olarak icra edeceğini ileri sürmüştür.[13] Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin İslam ve modernite arasında dönüşüm sürecini ele alan Kemal H. Karpat, '*İslâm'ın Siyasallaşması - Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*' başlıklı çalışmasında, bu değişimin 19, Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl boyunca geçtiği evreleri ayrıntılı değerlendirmiştir.[14]

Esas itibariyle; hilafet meselesi özelinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi öncesi hakkında araştırmalara yeterince yer verilmemiş olmakla birlikte, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) özelinde son yıllarda birbiri ardına yapılan ciddi araştırmalara konu olmuştur. Bu türden çalışmalara kaynaklık edebileceğini düşündüğümüz ilk çalışma, ünlü tarihçi Arnold J. Toynbee'nin *Survey of International Affairs 1925, (The Islamic World Since The Peace Settlement)*, Londra'da 1927 yılında yayınlanmıştır.[15] Arnold Toynbee, halifelik makamının tarihi arka planını özetlemesinin ardından çalışmasında, makamın ilgası sırasında yaşanan gelişmelerin önemli kırılma noktalarının olduğunu belirtmiştir. Toynbee; Osmanlı'nın, Avrupa'nın büyük devletlerine başarıyla karşı koymuş olmasının, *Büyük Güçler*in kendi nüfuzu altındaki İslam topluluklarına olumsuz örnek oluşturduğunu ve sömürdükleri Müslüman halklar üzerindeki etkinliklerinin giderek zayıflamasından korktuklarına işaret etmektedir. Ayrıca dönem özelinde, Hasan Gümüşoğlu'nun *Osmanlı'da Hilafet ve Halifeliğin Kaldırılması* (İstanbul 2004), ve Namık Sinan Turan'ın *Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması (İstanbul 2004)* kitapları birbirini takip etmiştir. 1997 yılında İzmir'de yayınlanan Mustafa Alkan'ın *Osmanlılarda Hilafet* isimli çalışması kısmi bir literatür taraması sonucu 1517-1909 dönemi arasında konuyu daha çok alıntılarla ele almaktadır.[16] Azmi Özcan, doktora çalışması olarak hazırladığı *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)* kitabının 1997'de yapılan ikinci baskısına hilafetin kaldırılması konusunu da ekleyerek ilganın Hindistan *'Hilafet*

---

ve îmânın eb-i müşfik-i mededresî ve veliyyü'l-emr-i mukaddesîdir." Bk. Nazif Surûrî, *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiyye*, Mâlûmât Gazeteleri ve Tâhir Bey Matbaası, Kostantıniyye, 1315, s. 21-22.

[13] Wilfred Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London, 1882.

[14] Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Çev. Şiar Yalçın, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

[15] Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Türkiye Hilafetin İlgası*, Çev. Haşan Aktaş, İstanbul, 1998.

[16] Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilafet*, İzmir, 1997.

Hareketi' açısından değerlendirmesini yapmıştır.[17] Sultan II. Abdülhamid Dönemi'ni esas alan önemli çalışmalardan birisi de Tufan Buzpınar tarafından hazırlanmış olan *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar* başlıklı çalışmadır[18]. Buzpınar, özellikle Araplarla ilişkiler çerçevesinde hilafet meselesi tartışmalarını ele aldığı bu çalışma, yazarın çeşitli zamanlarda yayınlanmış olan makalelerinden derlenmiştir.[19]

Üçüncü Dönem: Türkiye'nin modernleşme sürecinin kaleme alındığı Türk İnkılap Tarihi incelemelerinde ise daha çok alt başlık olarak yazılanlar dışında, müstakil ve önemli çalışmalar da mevcuttur. Bu doğrultuda gerek dönemin siyasî atmosferini yansıtması gerekse entelektüel mahiyette önemli olduğunu düşündüğümüz, *Hilafet ve Millî Hâkimiyet*, (Ankara 1339, Matbûât ve İstihbârât Matbaası) başlıklı kitapta hilafetin saltanattan ayrılışını destekleyen, yazar ve fikir adamlarının yazılarına yer verilmektedir. Çalışmanın kapak kısmında, *"Hilafet ve millî hâkimiyet mesâili hakkında muhtelif zevâtın makâlât ve mütâlaâtından mürekkeb bir risâledir"* denilmektedir.[20] 1955 yılında M. Kamuran Ardakoç'un *Hilafet Meselesi Son Halife Mecid Efendi ve Hanedan Mensupları Nasıl Hudut Haricine Çıkarıldılar?* başlıklı derleme kitapçığı yayınlanmıştır.[21] Bu eseri yaklaşık on yıl sonra Abdülmecid Efendi'nin hususi kâtibi Salih Keramet Nigar'ın, *Halife İkinci Abdülmecid* (İstanbul 1964) kitapçığı takip etmiştir. Özellikle bu son çalışma son halifenin sürgün hayatının şahidi tarafından kaleme alınmış olması dolayısıyla, sonrası araştırmalar açısından fevkalade öneme haizdir. Mahmut Goloğlu, tarafından ilk baskısı 1973 yılında yapılmış *'Halifelik Ne İdi, Nasıl Alındı, Niçin Kaldırıldı?'* başlıklı kitap da, Türk İnkılabının esaslarını teşkil etmesi ve inkılaplar hakkında mevcut bilgileri derli toplu biçimde sunması yönüyle önemlidir. *'Halifeliğin Sonu'* (İstanbul 1975) adlı çalışmasını kaleme aldığı sırada Vakit gazetesi muhabiri olan ve inkılaba tanıklık etmiş Naşit Hakkı Uluğ kitabında, yaşadığı olayları aktarmıştır. Hilafet makamının ilgası meselesine, akademik olarak ilk kez 1980'li yıllarda Seçil Akgün tarafından akademik bir çalışmada yer

---

[17] Azmi Özcan, *Panîslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 2. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul, 1997.

[18] Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Addülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar,* Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

[19] Ferhat Koca, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemine Ait Hilafet Tartışmalarıyla İlgili Yayınlar", *Belleten*, Cilt. LXVII, Sayı. 249, Ağustos 2003, s.457-494.

[20] Beş kısımdan meydana gelen eserin yazarları arasında; *Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hoca Râsih Efendi, Hoca Ubeydullah Efendi*, *Yunus Nadi Bey, Ahmed Emin Bey, Falih Rıfkı Bey, Necmeddin Sâdık Bey, M. K. Bey, Celal Nuri Bey*, *A. Sünnî,* Necmeddin Sâdık Bey, F. C., *Hoca İlyas Sâmî Efendi, Kangrı Mebûsu Tevfik Efendi, Refet Paşa ve Şeyh Senûsî* Bayler yer almaktadır; bk. *Hilafet ve Millî Hâkimiyet*, Matbûât ve İstihbârât Matbaası, Ankara 1339, 240 s.

[21] M. Kâmuran Ardakoç, *Hilafet Meselesi*, İstanbul, 1955.

verilmiştir. Yazar tarafından '*Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928*)' başlığı altında kaleme alınmış olan bu araştırma daha çok resmî yayınlar ışığında değerlendirilmiştir.[22] Diğer bir çalışma 1998 yılında Faruk Alpkaya tarafından yayınlanmıştır. Alpkaya'nın, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)* adlı kitabı üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın bir bölümü doğrudan hilafetin ilgasına ayrılmıştır.[23] Konu özelinde Ali Satan, 2008 yılında yayınlamış olduğu *Halifeliğin Kaldırılması* başlıklı çalışmasında, hilafetin ilgası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik yolunda ilerlediği, Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm gibi Batı dünyasınca tehdit olarak algılanan akımlara itibar edilmediğini düşünmektedir.[24] Ayrıca Satan, ilga sürecinin önemli kırılma noktalarına, dönemin ve çağdaş kaynakların ışığından hareketle dikkat çekmiş ve İslam dünyası açısından doğurduğu sonuçları irdelemiştir. Diğer çalışmalardan farklı olmak üzere, Satan, çalışmasında arşiv belgelerini, devrin Türk ve İngiliz gazete ve dergilerini de taramıştır. Ramazan Yıldırım'ın *20. Yüzyılda İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları* çalışması diğerlerinden konusu itibariyle farklıdır. Bu çalışmanın kelam ilmiyle olan ilgisini ortaya koymak amacıyla siyaset-kelam ilişkilerine yer vermiştir. Yıldırım, çalışmasında; öncelikle siyasi pratiğin politik teorilere dönüştüğü gerçeğine işaret etmiştir.[25]

Birinci Dünya Harbi'ne Giden Süreçte Uluslararası Siyasi Bir Güç Olarak Hilafet

Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı, Birinci Dünya Savaşı'nın dünya ölçeğinde ayak seslerinin duyulmaya başladığı ve büyük güçlerin "Avrupa krizine" hazırlık yaptığı bir döneme denk gelmektedir. Ayrıca bahsi geçen sürecin öne çıkan meselelerinden birisi de emperyalist güçler arası bloklaşmaların zuhur etmeye başlamasıydı. Sultan-Halife II. Abdülhamid bu kutuplaşmada, Osmanlı Devleti'nin menfaatlerinin Alman İmparatorluğu'nun yanında olduğunu düşünmüştür.[26] Esasında Alman sömürgeciliğini diğerlerinden farklı kılan yönü, Osmanlı Devleti için daha az zarar verici olmasıydı. Nitekim Almanların, Osmanlı Devleti'nden toprak talepleri bulunmamaktaydı. Kayzer II Wilhelm'in, Sultan-Halife II. Abdülhamid'i iki defa ziyaret etmesinin ve her fırsatta II. Abdülhamid yönetimine olan sempatisini ve hayranlığını belirtmesinin

---

[22] Seçil Kara Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.

[23] Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 103.

[24] Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması,* Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2008.

[25] Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, Ankara, 2004.

[26] Buzpınar, *age.* s. 188.

nedeninin, halifelik makamı aracılığıyla sömürgelerdeki Müslümanları İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı ayaklandırmak olduğunu görmekteyiz.[27] Ancak pratikte gelişen sanayisine rağmen hâlâ deniz gücü ve askerî teknolojisinde İngiltere ve Fransa'ya nazaran geride olan Almanya, Uzakdoğu ve Afrika'da tutunabilmesini zorlaşmıştır. Bunun zayıflayan ve dağılmakta olan Osmanlı'ya yönelmiş; Osmanlı üzerinden Rusya'yı kontrol etmeyi, İngiltere'yi zora sokmayı, Akdeniz'deki Fransız ve İngiliz ticaretine son vermeyi hedeflemiştir. 1908 Ekim'inde Bosna Hersek'in Avusturya sınırlarına dâhil edilmesiyle ortaya çıkan Bulgaristan ve Bosna-Hersek krizleri o süreçte Osmanlı Devleti siyasetine hâkim olan Jön Türk rejimini, yeni bir ittifak arayışına zorlamıştır. Avrupa devletlerinden hiçbiri Osmanlı Devleti'ni *1908 Diplomatik Krizi* sırasında desteklememiştir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı coğrafyası üzerinde Trablusgarp'ta yaşanan siyasi gerilimin sonrasında, 15 Ekim 1912'de Uşi'de imzalanan ve hükmünce Tripoli ve Bingazi eyaletlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrıldığı İtalyan-Osmanlı barış anlaşması imzalanmıştır. Osmanlı idaresinin terk edilen topraklardaki Müslüman nüfusa, kendisinin hâkimiyet haklarını kullanarak kendilerine *"tam ve tekmil muhtariyet"* verdiğini ilân etmesi ve devamla şöyle demesi öngörülmüştür: *"Mukaddes Hukuk Şeriat'ın hükümlerinin geçerliliğini sürdürmesi maksadıyla kadıyı tayin etme hakkımızı mahfuz tutuyoruz. Kadı da Şeriat'ın hükümlerine uygun olarak mahallî ulema arasından naibler tayin edecektir."*[28] Bu duruma benzer şekilde Balkan Harbi sonrasında 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul'da imzalanan Osmanlı-Bulgar anlaşmasının 8. Maddesinde şu ifadelere yer verilmiştir: *"Zat-ı Şahane'nin Halife olarak, ism-i hümayunları (Bulgaristan) Müslümanlarının cuma namazlarında zikredilmeye devam edecektir."*[29] Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma siyasetinden vazgeçmesi ilk olarak Mısır'ın, 1882 yılında işgal edilmesiyle kendini göstermiştir. Daha sonraki süreçte ise Doğu Anadolu'daki Ermenileri destekleyerek, bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasına öncülük etmiştir. Ayrıca İngiltere, Birinci Dünya Savaşı hemen arefesinde Arapları kışkırtarak kendi himayesinde bağımsız bir Arap Krallığı veya tampon görevi görecek Arap devletlerinin kurulması için çalışmıştır. [30]

---

[27] Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik,* Beyan Yayınları, İstanbul 2001, s. 19.

[28] Awad Halabi, "Liminal Loyalties: Ottomanism and Palestinian Responses to the Turkish War of Independence, 1919–22", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 41, No. 3 (Spring 2012), s. 20-21.

[29] Halabi, agm., s.22.

[30] İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Pan-İslamizm ve Osmanlı Hilafeti", *Türkiye Günlüğü*, Kasım-Aralık 1994, s. 28. Deringil bu hususta ise, Pan-İslamizm ile halifeliğin ayrımını yapıyor ve *"emr-i Hilafet imparatorluğun kendi tebaası olan Müslümanlara yönelik bir politika aracı idi. Pan-İslamizm Osmanlı tebaası*

Anlaşılacağı üzere; İngiliz-Alman-Osmanlı dış ve iç ilişkilerinde halifelik makamının giderek güç ve önem kazanması II. Abdülhamid döneminde olmuştur.[31] Sultan Abdülhamid'in ihya ettiği Osmanlı hilafeti, sonraki dönemlerde de hem iç hem de dış politikada kendisinden faydalanılmak istenen bir kurum olarak devam ettirilmiştir.[32] Bağdat Demiryolu projesi İngiltere başta olmak üzere Rusya ve Fransa gibi emperyalist devletleri telaşlandırmış, Ruslar ve İngilizler sıkı bir şekilde Ermenileri Osmanlı'ya karşı kışkırtarak Alman-Osmanlı ittifakını zedelemeye çalışmışlardır.[33] Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında ise Batıda karşı bir paktın da oluşması karşısında Almanya ile ittifak yapılacak ve Birinci Dünya Savaşı'na bu ittifakla girecektir. Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin dünya harbine bir emrivaki ile de sürüklenmemiştir. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa'nın şu ifadeleri bu süreci en gerçekçi şekliyle ortaya koymaya yetecektir:[34]

> "Türkiye umumi harbe girmeye mecburdu ve mevcut dünya dengesine göre bu giriş şekli de olandan ve görünenden başka türlü olamazdı. Belki harbe giriş zamanı, belki kuvvetleri kullanma tarzları, hülasa bir sürü teferruat tenkit olunabilir. Fakat bu esasa diyecek yoktur. Türkiye harbe girerdi ve böyle girerdi."

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Sultan ve Halifesinin *"Cihad-ı Ekber"* ilan etmesinin temelleri de II. Abdülhamid Dönemi'nde atılmıştır.[35] Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cihad-ı Ekber'in sonuçları ise hem Almanya hem Osmanlı Devleti hem İngiltere ve hem de sömürge altındaki Müslümanlar açısından hayal kırıklığı olmuştur. Osmanlı padişahı ve Halife sıfatıyla Padişah

---

olmayan Müslümanlara yönelik bir propaganda aracıdır" der. Bk. Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, 306-307.

[31] Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yayınları, İstanbul 1995, s. 306; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti*, İstanbul, 1992, s. 32-33; Azmi Özcan, "The Caliphal Policy of Sultan Abdülhamid II and Egypt", *Türk Dünyasına Bakışlar: Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan,* (Yay. Haz. Halil Bal-Muhammet Erat), İstanbul 2002, s. 489-497.

[32] Toynbee, *age.* s. 61.

[33] Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 1998, s. 64.

[34] *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* (Haz. Utkan Kocatürk), Ankara 1984, s. 145.

[35] Metin Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler 1914-1918*, İstanbul 1994,s. 31-58, Cihad fetvasının çıkarılış usulünü tenkit için Bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, İstanbul, 1987, s. 285-287; Nevzat Kösoğlu, "Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *Türk Yurdu*, Sayı: 284, (Nisan 2011), s. 124.

Mehmed Reşad 11 Kasım 1914'te *"Cihad-ı Ekber"* ilan etmiştir.[36] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Osmanlı Devleti'ne sempatisi devam eden halkın direniş ve mücadele azminin artırılması, İtalyanların bölgeden kovulması ve Mısır'daki İngiliz kuvvetlerine baskın taarruzları yapılarak Mısır bölgesine daha fazla İngiliz kuvvetinin bağlanması planlanıyordu.[37] İtalyanlara karşı yapılan direnişler ise Osmanlı Devleti'nin savaşa girerken 14 Kasım 1914'te ilan ettiği *"Cihad-ı Ekber"*'in bölgede duyulması üzerine yoğunlaşmıştır. Trablusgarp cephesinde İtalyanlara karşı mücadeleler 30 Ekim 1918'e kadar devam etmiştir.

Mütareke Dönemi'nde Hilafet Kurumu (Ekim 1918-Eylül 1919)

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarının paylaşılması üzerinde gizli pazarlıklar yapılmış, Osmanlı idaresi için İstanbul'un etrafında küçük bir alan ile Orta Anadolu'nun bırakılması düşünülmüştür. Bu paylaşım planlarının belirleyici gücü olan İngiltere Başbakanı Lloyd George 5 Ocak 1918 tarihinde mecliste yaptığı konuşmasında özetle şu ifadelere yer vermiştir: *"Sözlerimle bütün imparatorluğun ve milletin hislerine tercüman olduğumu iddia edebilirim. Biz Türklerle İstanbul'u onlardan almak veya çoğunlukta bulundukları Trakya ve Anadolu'ya onlardan ayırmak için savaşta değiliz. Türklerin çoğunluk oldukları yerler ve İstanbul onlara bırakılmalıdır.*"[38] Esasında, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanacak olan Mondros Mütarekesi'nden sonraki işgal hadiseleri başta İngiltere olmak üzere diğer müttefik güçlerin bu tarz teminatlarında samimiyetsizliklerini net bir şekilde göstermiştir.[39] Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti bakımından sonu olan Mondros Mütarekesi'ni imzaya giden murahhaslara Sultan Vahideddin talimatı'nda;[40]

> "Hilafet-i celile ve saltanat-ı seniyye ve hanedan-ı Osmanî hukukunun tamami-i mahfuziyyetinin temini…Bazı eyalâta verilecek muhtariyet idarenin şekil ve mahiyeti temin olunarak muhtariyetin yalnız idari olup siyasî olmaması şayet hiçbir çare ve imkân bulunamayıp da siyasi olacak ise istiklâliyetin ehven olacağı ve eğer siyasî muhtariyeti kabul edecek olur isek âlem-i İslam'a ihanet etmiş olacağı fikrindeyim."

---

[36] Yıldırım, "Saray Halifeliğinden Meclis Halifeliği'ne Geçiş" isimlendirmesini yapmıştır; bk. Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslam ülkelerinde Hilafet Tartışmaları*, İstanbul, 2004, s. 41.

[37] Özcan, agm., s. 65.

[38] H. Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, London 1920-24, s. 1-22; G. M. Gathome-Hardy, *The Fourteen Points and the Treaty of Versailles*, Oxford, 1939, s. 8-11.

[39] Sâlahi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 2-3.

[40] Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948, s. 31.

ifadelerine yer vermiştir. 30 Ekim 1918 tarihinde İngiltere temsilcisi Amiral Calthorpe ile Osmanlı Devleti temsilcisi Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlıklarında süren görüşmelerden sonra imzalanan[41] Mondros Mütarekesi sonrasında, Arap coğrafyasında bazı topluluklar halife ile bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Hicaz, Asir, Yemen ve Mısır'da halk İstanbul'da halife-sultan ile yakından ilgilenmişlerdir. Kuzey Afrika Müslümanları, hilafet lehinde, Fas yüksek komiseri Lyautey üzerinden Fransız hükûmeti üzerinde baskı kurmuşlar ve Türkler lehine gösteriler tertip etmişlerdir. Müslüman Hintliler ise; Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını, halifenin İstanbul'dan çıkartılmaması kararını almış ve bu tezi sonuna kadar savunmuşlardır.

Paris Konferansı'nda Hilafet

Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde Mart 1919'da Sadrazamlığa getirilen Damad Ferid, Paris'e Barış Konferansı'na gitmeden önce, Osmanlı kabinesi konferansta yapılacak müdafaanameyi görüşmüş, Nafıa Nazırı Ferid Bey'in kaleme aldığı metin onaylanmıştır.[42] Bu muhtıra içinde Osmanlı idaresinin görüşü, 11 maddede özetlenmiştir. Bu muhtıranın 5. maddesinde Osmanlı temsilcileri, halifeye bağlılıklarını sürdürmek isteyen Arapların, bu isteklerinden yoksun kalmamalarını istiyorlardı. Ayrıca, Wilson İlkeleri uyarınca, Babıali'nin; Yemen, Hicaz, Suriye ve Irak'ın özerkliğini memnuniyetle tanıyacağını ilan ediyorlardı. 7. maddesinde ise içinde halifenin de bulunduğu Osmanlı hanedanının varlığını sürdürmesi için güvence isteniyordu.[43] Sadrazam Damad Ferid'in bu muhtırasını Paris'te ifadesinden sonra Müttefik Devletler adına Clemenceau da ağır bir konuşma yapmıştır. Clemenceau kazanan taraf olmanın verdiği güvenle özetle görüşlerini paylamıştır. Savaş esnasında müttefik devletler tarafından din düşmanlığı güdülmediği, herkesin vicdan hürriyetine saygı gösterildiği, kutsal yerlerin korunduğu, savaştan önce Müslüman olan devlet ve milletlerin bugün hâlâ Müslüman oldukları vurgulandıktan sonra

---

[41] Seha Meray-Osman Olcay*, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977, s.409; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I, Yay. Haz..Faruk Özerengin, İstanbul, 1995, s.43-44; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.742-746; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s. 11-13; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945),* Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.12-16; Nihat Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, Ankara, 1953, s. 519.

[42] Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi I, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Ankara, 1991, s.94; Tuncer Baykara, *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri,* İzmir, 1993, s. 78.

[43] Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 260; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1976, s. 39; Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-24)*, Çev. Tevfik Alanay, İstanbul, 1972, s.164-165; Sâlahi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 236-237.

bugün de din ile ilgili hiçbir şeyin değişmeyip daha güvenli hale getirildiğini, tarihi bir Müslüman devletin topraklarında yapılacak kısıntının diğer ülkelerdeki Müslümanlık davasını zedeleyeceği iddiasının da tamamen yanlış olduğu bildirmiştir.[44] Dikkat edileceği üzere, mütareke dönemi politikaları oluşturulurken hem İtilâf Devletleri hem de Osmanlı Devleti halifeliği önemli bir diplomatik güç olarak görmüş ve onun üzerine stratejiler geliştirmişlerdir.[45]

San Remo Konferansı'nda Hilafet

Osmanlı Devleti'nin aşama aşama sonlandırılmasına giden süreçte 18 Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı başlamıştır. Esasında toplantının esas gayesi bir an evvel devletin tasfiyesi ve Müslüman-Türk nüfusun derhal kontrol altına alınmasıdır. Bu doğrultuda, 21 Nisan 1920 tarihli toplantıda İtalya Başbakanı Nitti, Paris'te Türk heyetinin anlaşmayı imzalamaması durumunda İslam dünyasında geniş patlamalara yol açacağını ileri sürmüştür. Bu savaşın kısa süreli olmayıp 30-40 yıl sürecek bir din savaşı haline geleceğini ifade eden Nitti, "*Tüm İslam dünyası tutuşacaktır. İstanbul'daki Türk hükûmetinin bu alevi söndürmek işine gelmeyecektir Avrupa da her şeyini, halifelerin türbelerini dahi yitirecektir*" diyordu. Nitti, İtalya'nın bundan doğacak sorumluluğu da reddettiğini söylüyordu.[46]

22 Nisan'da yine Türkiye'nin sınırları başlığı altında yapılan görüşmelerde Lord Curzon'un, "*Büyük bir Pan-îslam ya da Pan-Turan hareketi ortaya çıkabilir ve böyle bir halde Londra Konferansı*, *genellikle dünya barışı bakımından*, *Türkiye Müslümanları ile daha doğudakiler arasına sokulmak üzere bir Hristiyan toplumun sıkıştırılmasının yerinde bir girişim ve bunun da yeni bir Ermeni devleti olabileceğini düşünmüştü*" ifadelerine yer vererek Türkiye'nin bölgedeki çıkarları açısından potansiyel tehlike arz ettiğine dair inancını paylaşmıştır.[47] Bu ifadenin paylaşıldığı aynı günde Osmanlı yönetimi konferansa davet edilmiştir. Osmanlı heyetinde Sadrazam Tevfik Paşa başkanlığında giden Osmanlı heyetine 10 Mayıs'ta barışın ön şartları bildirildi. Bu belgede Osmanlı halifeliği tartışma konusu yapılmamıştır. Osmanlı Devleti'ne sunulan anlaşma tasarısının 139. maddesinde; *'Osmanlı Devletinin başka devletlerin egemenliği ve koruyuculuğunda bulunan Müslümanlar üzerinde uyrukluk hakkı ve yetkisinden vazgeçmeli*' ifadesine Osmanlı hükûmeti, 'Barış Anlaşması Tasarısına Cevap' başlığını taşıyan belgenin

---

[44] Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.78-80. Sâlahi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.238; İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 21-22.

[45] Suat Akgül, "Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VIII, Sayı 23, Mart 1992, s. 382.

[46] Osman Olcay, *Sevres Antlaşmasına Doğru*, Ankara, 1981, s.494.

[47] *age.*, s. 513.

Siyasi Hükümler bölümünün 13. maddesinde; '*Türkiye'nin öteki devletlerin egemenliği ve koruyuculuğu altında bulunan Müslümanlar üzerinde hiçbir uyrukluk hakkı ve yetkisi olmadığından, böyle bir haktan vazgeçmesine yer yoktur*' şeklinde karşılık veriliyordu. Osmanlı heyeti Barış Antlaşma Tasarısı'na verdiği cevapta Hicaz için ayrı bir başlık açılmış ve Hicaz'a ilişkin olan 98, 99 ve 100. maddeleri kabul etmiştir. Bununla beraber, bu hükümlerin padişahın taşıdığı halifelik sıfatı ile özdeş olup, bütün İslam dünyasınca yüzyıllardan beri kabul edilmiş olan ve Mekke ile Medine'deki kutsal yerler üzerindeki yetkilerinden ve ayrıcalıklarından vazgeçmeyi ve sözü edilen yetkilerin ve ayrıcalıkların kısıtlamaları gerektirmediğinden, Osmanlı Devleti, 99. maddenin aşağıdaki gibi değiştirilmesini ister:[48]

> "Bütün ülkelerde yerleşmiş, Müslümanların gözünde Mekke ve Medine kentleriyle kutsal yerlerin taşımakta olduğu nitelik yüzünden, Hicaz Kralı ile hac vazifesini yerine getirmek için ya da her türlü dinî amaçlar ile, Hicaz yönüne gidecek olan bütün Müslümanlara özgürce ve güçlük olmaksızın girmelerini sağlamak padişahın bu iki kent ile kutsal yerler üzerinde İslam halifesi sıfatıyla sahip oldukları yetkilere ve ayrıcalıklara ve şeriat düzeni uyarınca kurulmuş ya da kurulacak olan vakıflara saygı göstermeyi yükümlenir. Böyle olunca, Hadim- ül-Haremeyn-i-Şerifeyn' Unvanını taşıyan Padişah bu sıfatla, biri Kabe'de, diğeri Peygamber'in medfun olduğu Medine'de iki temsilci bulunduracaktır."

Sykes-Picot Antlaşması'ndan sonra 23 Aralık 1920'de imzalanan San Remo Antlaşması ile Suriye ve Filistin'in Fransız mandasına bırakılmasının teyit edilmesi üzerine, 29 Eylül 1923'te Milletler Cemiyeti, Manda kararını kabul etmiştir[49]. Sykes-Picot ve San Remo Antlaşmalarından cesaret alan Fransa her fırsatta Çukurova'da giriştiği saldırılarla manda alanını genişletmeye çalışmıştır. Daha da ileri giderek Suriyeli Arapları genel bir çağrı ile Türklere karşı kışkırtmaya ve etkilemeye çalışmıştır. Suriye ve Arap dünyasına yönelik Fransız istekleri hakkında Suriyeli Dr. M. Said Tavakkalna şöyle demektedir: [50]

> "...Üç yüz sene Osmanlı idaresinde hür ve hürmetle yaşayan Arap halkı, Türklerle din ve kültür birliği içindeydi. Fakat Suriye'ye yerleşmek isteyen Fransızlar, Suriye halkı arasında Türklere karşı kin ve bağımsızlık fikirleri yayıyor, Arap bağımsızlık davasının savunucusu rolünü oynuyordu. Halk ve millîyetçi Arap gençliği, Fransa'nın bu sinsi propagandasına inanıyordu."

---

[48] *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması ile İlgili Belgeler)* Ankara, 1977, s. 27-28.

[49] Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar*, Yorumlar, Ankara, 1987, s. 86.

[50] M. Said Tavakkalna, *Tarihte Fransız Emperyalizmine Karşı Arap Nasyonalizmi, General de Gaulle'un İddialarına Cevap*, İstanbul, 1945, s. 5-38.

Bütün bu tartışmaların neticesinde, nihai barış antlaşması metninde halifeliğin Türk olmayan bölgelerde resmen herhangi bir hakkının tanınması İtilâf Devletleri tarafından kabul edilmiyordu.

Sevr Paylaşımı ve Hilafet

İşgalci Müttefik Devletler, Mondros Ateşkesi ile menfaatlerini hukukî manada da teyit ettirmek maksadıyla İstanbul hükûmetlerini yönlendirerek, Sevr (Sèvres) metnini imzalatarak amaçlarını gerçekleştirmeye gayret etmişlerdir. Sevr'in hilafet kurumu çerçevesinde başlıca maddeleri şöyledir: Sevr'in *"Siyasi Hükümler"* başlığı altında Osmanlı hükûmetinin İstanbul üzerindeki haklarına ve sıfatlarına dokunulmaması ve Padişah'ı bu kentte oturmak ve bu kenti Osmanlı Devleti'nin başkenti tutmak bakımından özgür olduklarında görüş birliği içindedirler.[51]

Hicaz ile ilgili 98. maddede Türkiye'nin Hicaz'ın hür ve bağımsızlığını tanıdığını ve Türkiye'nin işbu anlaşma ile tespit edilmiş sınırları ötesinde bulunan ve ilerde tespit olunacak sınırlar içinde bulunacak eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından Hicaz lehine vazgeçtiğini bildiriyor. 99. Madde; Mekke ve Medine kentlerine ve bu kentlerin kutsal yerlerinin kontrolünün Hicaz Sultanı'na bırakıldığı belirtiliyordu. 101. madde ise; Osmanlı Devleti'nin 'Mısır üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçtiğini, bu vazgeçmenin de 5 Kasım 1914'ten başlayarak geçerli sayılacağını, İngiltere'nin 18 Aralık 1914'de Mısır üzerinde ilan ettiği koruyuculuğunu tanıdığını bildiriyordu. 118. madde Fas'da Fransa'nın himayesini tanınıyor ve bunun bütün sonuçlarını kabul ediyor. Bu tanıma 30 Mart 1912 tarihinden başlayarak geçerli oluyordu. 120. madde, Türkiye Tunus üzerinde Fransa'nın koruyuculuğunu tanıyor ve bunun bütün sonuçlarını kabul ediyordu. Bu tanıma, 12 Mayıs 1881 tarihinden başlayarak geçerli oluyordu. 121. madde ile de 18 Ekim 1912 tarihli Ouchy Anlaşması ile Libya'da Padişah'a bırakılmış olan bütün haklardan ve sıfatlardan vazgeçiliyordu. 139. madde ise; Türkiye'nin, başka herhangi bir devletin egemenliği ya da koruyuculuğu altında bulunan Müslümanlar üzerinde, ne nitelikte olursa olsun, her çeşit egemenlik ve yargı hakkından kesinlikle vazgeçtiği hükme bağlanıyordu.[52] Burada dikkat çeken diğer bir husus da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon; padişahın halife olarak dahi İstanbul'da kalmasını istemediği gerçeğiydi. Curzon'a göre,

---

[51] *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*s. VII-XI ve 61; Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1, s. 641.

[52] Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999; Osman Olcay, *Sevres Antlaşmasına Doğru, (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. XII-XIII.

halifenin İstanbul'da resmî statüsüyle kalması; Tunus, Cezayir, Mısır ve Trablus'ta yanlış yorumlanabilir, Osmanlı'nın yenilmeyip ayakta durduğu kanaatini uyandırabilirdi.[53] Sevr paylaşımının, 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı hükûmeti temsilcileri tarafından imzasının ardından Mustafa Kemal Paşa meşru güç TBMM, bu sürece değin Damat Ferid Paşa ve kabinesi ile sınırlı tutmuş oldukları muhalefetlerinin sınırlarını genişletmekte bir sakınca görmemişlerdir. İtilaf Devletleri Sevr paylaşımının tasdiki ve tatbiki hususlarında Ankara ile uzlaşma yolunu açabilecek bir hükûmetin Damat Ferid'in kabinesinin yerini alması için girişimde bulunmuşlardır. Zira Ankara üzerinde etkin politika yapması beklenen Damat Ferid, gelen baskılar karşısında 17 Ekim 1920 tarihinde istifa etmiştir.[54] Gerekli görüşmelerden bir sonuç çıkmamakla birlikte, Bilecik mülakatından sonra İstanbul heyetini Ankara'ya götüren Mustafa Kemal Paşa, Anadolu Ajansı'na da İstanbul'dan gelen heyetin Ankara'ya iltihak ettiğini bildirmiştir.[55]

TBMM hükûmeti ile İstanbul hükûmeti arasında Sevr Antlaşması ile ilgili yazışmaları konu alan 8 Şubat 1921 tarihli gizli oturumda söz alan Burdur Mebusu Mehmet Akif Bey (Ersoy). TBMM tarafından İstanbul hükûmetine gönderilmek üzere hazırlanan telgrafın üslubunu ağır bulduğunu ifade etmiş ve bunun yerine kendisinin hazırladığı şu metni önermiştir:[56]

> "Ankara ile İstanbul arasında cereyan eden muhaberattan İstanbul'un henüz gerek kendi vaziyetini gerek Anadolu'nun vaziyetini layıkıyla ihata edemediği kanaati hâsıl oluyor. Milletin beratı idamından başka bir şey olmayan Sevr muahedenamesini İstanbul'a kabul ettiren esbabın burada mevzubahis edilmesini münasip görmüyoruz. Ancak milletin istiklâli o muahede-namenin birkaç maddesinin tadil ve tebdiliyle temin olunamayıp, büsbütün ortadan kalkmasına mütevakkıf bulunmasına nazaran vaktiyle o muahedenameyi kabul edenlerin bugün konferansta lâzım gelen vak-ü tesiri haiz olamayacakları pek tabiîdir."

---

[53] Haluk V. Saltıkgil, "Sevr Muahedesi ve Merkezi İslam Cemiyetinin İtirazı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt II, Sayı 10, s.3-17. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, 1919-1922, Ankara, 1988, s. 147-160; İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 61.

[54] Sonyel, "Yunanistan Millet Meclisi Gizli Tutanaklarında Mustafa Kemal ve Türk Kurtuluş Savaşı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt IX-X, Sayı 49, Ekim 1971, s. 13; Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Hatıralarım,* Haz. İsmail Kara, İstanbul, 1991 s.285; *Nutuk*, Cilt II, s. 524; Ahmet İzzed Paşa, *Feryadım*, II, İstanbul, 1993, s.100; Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969, s. 164-165; Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1, s. 646-647.

[55] *Nutuk*, II, 525.

[56] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: 1, Cilt: 1, (8 Şubat 1921), s. 410

Mehmet Akif Bey'in bu ifadelerine ilişkin Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Bey bir noktada kendilerine iştirak etmenin mümkün olduğunu ifade ederken şu gerçekliğinde görülmesine işaret etmiştir:[57]

> "Şimdiye kadar teati edilmiş telgraflardan anlaşılmıştır ki İstanbul'u akl-ı mantık dairesinde harekete getirmek imkânsızdır. Müfrit bir hayrıhahlıkla, azamî bir vatanperverlikle lâzım gelen şeyi yapınız ve hatta yazılması icabeden her şeyi yazınız, yine faidesizdir. İstanbul saraydan başlayarak bütün sarayın nüfuzu altındaki eşhasa varıncaya kadar öyle bir karanlık ve delâlet içindedirler ki bunları akl-ı mantıka ircaa imkân yoktur."

Bu ifadeler üzerine Mersin Mebusu İsmail Safa halifelik meselesiyle uğraşmanın vakitsiz olduğunu, zamanı gelince gerekli kararın alınacağını;

> "İhtilâf uçurumu, zannederim ki artık tamamıyla meydandadır. İstanbul Anadolu'yu ezmek ve iğfal etmek için hiçbir şeyden çekinmedi. Bazen fetvalarıyla, bazen düşmanla yan yana yürüyen, silâhlarla, her türlü vesait ile bizi ezmeye, bizi mağlup etmeye çalıştılar. İstanbul'daki insanlar kimlerden ibaret olursa olsun ve ne mahiyette bulunursa bulunsun, netice itibariyle, aynı zihniyette birleşiyorlar ve hepsi Anadolu'nun meşrûiyetinden ve Anadolu'nun mukaddes bir dâva takip ettiğinden şüphe ediyor"

sözleriyle ifade etmiş ve halifelik meselesiyle uğraşmanın vakitsiz olduğunu, zamanı gelince gerekli kararın alınacağını belirtmiştir.[58] Bunun üzerine İzmit Mebusu Hamdi Namık (Gör) ise, hilafet sorununun bu dönemde gündeme getirilmesi halinde bundan geri adım atmanın imkânsız olduğunu, zamanı gelince görüşüleceğini, padişahın Meclise itaat etmezse düşürülmesi gerektiğini söylemiştir.[59] Mustafa Kemal Paşa görüşmenin sonuna doğru Mehmet Akif'in önerisini kastederek;

> "Burdur Mebusu Akif Bey biraderimizin yazmış olduğu şeyde bazı mühim tadilât yapılması lüzumunu görmekteyim ve bu hususatı arz edebilmek için o takriri ele alayım. Baş tarafta Sevr muahedesinin bazı maddelerini kabul etmektense, Sevr muahedesinin heyeti umumiyyesini tadil etmek lâzımdır, diyor. Bunu bugün B.M. Meclisinin beyannamesinde zikretmek diplomatik bir hatadır. Biz Sevr muahedesini kabul etmediğimizi ilân ettik ve bu azimde bulunduğumuzu birbirimize söylüyoruz. Fakat bundan sonraki muamelemizin katî ifadesi baş murahhasımızın sözüyle başlayacaktır. Bunun zamanı mıdır, değil midir? O ayrı, başlı başına bir meseledir."

ifadelerine yer verirken hilafet ve saltanat makamının papalık sözcüğü ile ifade

---

[57] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 411-412.

[58] *age.*, s. 412.

[59] *age.*, s. 413.

olunmasına karşı olduğunu, ayrıca halifenin tutsak olmasından dolayı Meclisi onaylayamayacağını ve bu konuda bir pazarlığın bile söz konusu olamayacağını belirtmiştir. [60]

Heyet-i Temsiliyye ve Hilafet

"Heyet-i Temsiliyye" Millî Mücadele hareketini sevk ve idare etmek maksadıyla Erzurum Kongresi'nde kurulmuş, dokuz kişiden oluşan ve başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bir kuruldur[61]. Başlangıçta yetki ve görevleri bakımından sınırlı olan Heyet-i Temsiliyye, Sivas Kongresi sonucunda 11 Eylül 1919 tarihinde görev ve yetkileri genişletilerek on altı kişiden oluşan bir kurul hâline getirilmiştir. Heyet-i Temsiliyye kararları arasında halifeye hakaret eden Yunanlı subaylara karşı millî haysiyeti muhafaza etmekle birlikte, şiddet göstermesi için Harbiye Nazırı Cemal Paşa'yı telgrafla uyarma kararı dahi görülmektedir.[62]

İstanbul'daki Ali Rıza Paşa hükûmeti ile Heyet-i Temsiliyye arasında 2-4 Kasım 1919 tarihinde Amasya Mülakatı yapıldı.[63] Amasya Mülakatı neticesinde 9 karar alınmış ve bunların ikincisinde *"Hükûmet ile Teşkilat-ı Millîyye"* arasında ihtilaf kalmadığı ifade edilmiştir. Kasım 1919-27 Kasım 1919 tarihlerinde Sivas'ta Heyet-i Temsiliyye üyeleri ile kolordu komutanları arasında gizli görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler Kuva-yı Millîye hareketine Osmanlı ordusunun destek verdiğinin kesin belgesi olarak sayılmıştır. 16 Kasım 1919 tarihli toplantının ilk gününün ikinci oturumda Meclisin İstanbul'da toplanması konusunda Fuat Paşa şu tespitte bulunmuştur:

> "Makam-ı hilafet ve millet arasında esaslı ihtilâf âlem-i İslam üzerine fena tesir edecektir. Bu maksada mebni Meclisin İstanbul'da içtimaına taraftarım... Aksi takdirde aleyhimizde İstanbul'da padişah ve hilafet aleyhtarlığı ve cumhuriyet ve Bolşeviklik propagandaları yapılacaktır. Orada yavaş yavaş kıyam-ı umumiyi hazırlamaktan başka çare ve tedbir görmüyorum."

19 Kasım 1919 tarihli II. oturumda, Mazhar Müfit Kansu, Meclisin İstanbul'da toplanmasına karşı çıkmıştır. Kansu, "*Burada ilk çözümlenmesi gereken sorun, hilafet meselesidir. Bence en önemli sorun budur. Halife taraftar olmazsa, biz de ürkek davranırsak işler büsbütün çıkmaza girer. Onun için bendeniz kurucu meclisten*

---

[60] *Aynı yer.*

[61] Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1989, s. VII.

[62] *age.* s. 14.

[63] Cevdet Küçük, "Damad Ferid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXI, s.437-438; Mithat Sertoğlu, "Amasya Protokolünün Tam ve Gerçek Metni", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 3, 1968, s. 2-13; Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1, s. 259-262.

yanayım" demiştir. Müzakereler sonrasında, *"geçici hükûmet"* meselesi tartışılmış ve Bekir Sami Bey, geçici bir hükûmet ilan edilse bile Kânûn-ı Esâsî'ye göre, saltanat ve hilafet makamı namına hareket edileceğini belirtmiştir.

Talimatnamede, *"İstanbul dışında toplanılmasının, düşman tesirinden uzak kalınması, makam-ı hilafet ve saltanatın tehlikede bulunduğunu cihan efkârına ve özellikle İslam alemine fiilen ihsas edilebileceği aleyhimizde karar alacak olan İtilâf devletlerine de meclisin milletin mukadderatı üzerinde hakim olacağı tesiri uyandırabileceği"* söylenmektedir.[64] Fakat meclisin İstanbul'da toplanmamasının aynı zamanda Türklerin İstanbul'dan vazgeçtiği anlamına da geleceği, hükûmetin İstanbul dışında bir yerde meclisin açılmasına müsaade etmediği, Meclis-i Ayan ve hükûmetin hariçte açılacak meclise iştirak etmeyecekleri, ayrıca padişahın da meclisi usulü dairesinde küşat ettiremeyeceği söylenmektedir. Dolayısıyla İstanbul haricinde açılan meclis "Meclis-i Millî" olamaz denilmiştir.[65]

Misak-ı Millî'de Hilafet

Mustafa Kemal Paşa Misak-ı Millîyi şu şekilde tanımlamıştır; "*Kurtuluşumuzun düsturu olan ulusal andı tarih sayfalarına yazan ulusun demir elidir. Elde okunacak sonucu da ulus, kendisi koruyacaktır."*[66] Misak-ı Millî Beyannamesi'nin temel esaslarını belirleyen Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 tarihinde, daha Samsun'a çıkmadan evvel Millî Mücadele fikrinin belirli bir hedefe ulaştırılması mecburiyetini gayet iyi kavramış ve başta silah arkadaşları olmak üzere dönemin önde gelen devlet adamlarına ve aydınlarına benimsetmiştir.[67] Erzurum Kongresi'nde kararlaştırılan ilkeler, daha sonra düzenlenen Sivas Kongresi'nde de aynen kabul edilmiştir. Kongrenin ilk maddesinde özetle, din, kültür ve ırk birliğine dayanan *"her noktası İslam ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan Memalik-i Osmaniye aksamı"*nda kurulacak, yeni Türk Devleti'nin sınırlarına temas edilmiştir[68].

---

[64] Sonyel, *age.* Cilt. 1, s. 262.

[65] "Heyet-i Temsiliye Üyeleri İle Komutanlar Arasında Gizli Görüşmeler", IV, Yay. Haz.: H. Mutluçağ, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt XI-XII, Sayı 72, Eylül 1973, s. 23.

[66] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, TİTE Yayınları, Ankara, 1961, s.308.

[67] Bu madde özetle şu şekilde düzenlenmiştir: *"Trabzon vilayeti ve Canik Sancağıyla vilayet-i şarkiye adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Memuretülaziz, Van, Bitlis vilayeti ve bu saha dâhilindeki müstakil livalar, hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve Osmanlı topluluğundan ayrılması düşünülemeyen bir bütündür. Buralarda yaşayan Müslümanlar birbirlerine karşı bir fedakârlık duygusu ile dolu ve birbirlerinin sosyal ve ırki durumlarına saygılı öz kardeştirler."* Ayrıntılı bilgi için bk. Tansel, *age.* Cilt I, s.55; M.Fahrettin Kuzuoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993, s.243,246.

[68] *"Devlet-i Aliye-i Osmaniye ile Düvel-i İtilafiye arasında münakid mütarekenamenin imza olunduğu 30 Teşrinievvel 334 tarihindeki hududumuz dâhilinde kalan ve her noktası İslam ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan Memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye'den gayr-i kabil-i tecezzi ve hiçbir sebeple*

Rıza Nur yaşanan bu süreci; *"Bu Misak-ı Millî, esasen Erzurum Kongresi'nde başlamış, Sivas"ta nemalandırılmıştı."* şeklinde ifade etmiştir. Tarihi süreçte temelleri atılmaya başlanan Misak-ı Millî ilkelerinin nerede kimler tarafından oluşturulduğu ve son şekline nasıl getirildiği konusunda oldukça değişik bilgiler mevcuttur. Bu konudaki ilk bilgiler, Misak-ı Millî taslağının Sivas Komutanlar Toplantısı'nda alınan kararlar doğrultusunda Ankara'da gerçekleştirilen toplantılarda hazırlandığıdır.[69] Mustafa Kemal Paşa Misak-ı Millî'nin hazırlık aşamasını Nutuk'ta şu şekilde açıklamıştır:

> "Dokuz aydan beri, başlayan millî intibah ve faaliyet, vaziyet ve manzarayı değiştirdi ve daha çok değiştirecektir. Millet, hasıl olan vahdeti muhafaza ederse ve istiklali için fedakarlıktan çekinmezse muvaffakiyet muhakkaktır. Erzurum ve Sivas Kongreleri esasatı, milletin istihsal edeceği gayeler için düsturdur. Efendiler, şimdi, Ankara'ya gelen mebus efendilerle temas ve müdahale-i efkâra başlayalım: Mebuslar, aynı günde veya günlerde müçtenian bulunamadılar. Münferiden veya küçük küçük gruplar halinde gelip gittiler. Bu zevatın veya heyetlerin kâfesine, ayrı ayrı hemen aynı esas noktaları… günlerce tekrar ve yine tekrar etmek mecburiyeti hasıl oldu. Efendiler, milletin amal ve maksadını da, kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüşüldü." [70]

Meclis'te tüm çabalara rağmen Müdafaa-i Hukuk Grubu kurulamamış ise de Millî Meclis'in gerek gizli gerekse de gayr-i resmî toplantılarında Misak-ı Millî Programı şekillendirilmiştir. Nihayet, Misak-ı Millî metni, Meclis-i Mebusan'ın 22 Ocak tarihli gizli oturumunda ele alınmış, üzerinde çok az değişiklik yapılarak 28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilmiştir. Gizli oturumda kabul edilen Misak-ı Millî esasları 17 Şubat 1920 tarihinde dönüp kamuoyuna ilan edilmiştir.

Daha önce bu şekilde hazırlanmış olan Misak-ı Millî, 17 Şubat tarihinde, Damat Şeref Bey tarafından uzun bir konuşmanın ardından okunmuştur. Konumuz itibariyle Misak-ı Millî'nin maddeleri şu şekildedir:[71]

---

iftirak etmez bir kül teşkil eder. Memalik-i mezkurede yaşayan bilcümle anasır-ı İslamiyye yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhur ve hukuku ırkiye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamamiyle riayetkâr öz kardeştirler"; bk. Faik Reşit Unat, *Tarih Vesikaları Dergisi*, Cilt I., Sayı I, Haziran 1941.

[69] Ali Fuat Paşa bu toplantının maksadını şu şekilde ifade eder: *"Heyet-i Temsiliye 22 Ekim 1919'da bazı mühim meselelerin müzakeresi ve bir karara bağlanması maksadıyla kumandanlarını Sivas'a davet etmişti";* bk. Cebesoy, *age.* s.287-288.

[70] *Nutuk-Söylev*, I, s.478-480-482.

[71] Misak-ı Millî, dönemin başında çeşitli değerlendirilmelere tabii tutulurken, Millî Mücadeleyi destekler anlamda başlıkların yanında Millî Mücadelenin aleyhinde değerlendirmelerde dikkati çekmektedir. *Alemdar*'da (17 Şubat 1920) "Meclis-i Mebusan'da Ruzname Harici İttihadcı Pervasızlığı" başlığına yer verilirken, *Tevhid-i Efkâr*'da (17 Şubat 1920) "Mebusan Meclisinde Millî

> "Devleti Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskun olup 30 Ekim 1918 tarihli mütarekenin akdi sırasında muhasım orduların işgali altında kalan aksamının (kısımlarının) mukadderatı (geleceği) ahalinin serbestçe beyan edecekleri araya (reylere) tevfikan (uygun olarak) tayin edilmek lazım geleceğinden mezkur (sözü geçen) hattı mütareke dâhilinde dinen, ırken ve aslen müteahit, yekdiğerine karşı hürmeti mütekabile (karşılıklı saygı) ve fedakarlık hissiyatiyle meşhur (dolu) ve hukuku ırkiye ve içtimaiyeleriyle muhitiyelerine tamamiyle riayetkar Osmanlı İslam ekseriyeti ile meskun bulunan aksamın heyeti mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür. Makam-ı Hilafet-i İslamiyye (İslam Hilafet Makamı) ve payitahtı saltanat-ı seniyye ve merkez-i hükûmet-i Osmaniye olan İstanbul şehri ve Marmara denizinin emniyeti, her türlü halelden masun olmalıdır."

Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta da belirttiği üzere[72], Misak-ı Millî, millî iradeyi temsil eden milletvekillerinin namüsait şartlarda otaya koyduğu bağımsızlık bildirgesidir. Misak-ı Millî, Türklerin var olduğu devirlerden itibaren karakterinde mevcut olduğuna inandığımız İstiklal fikrinin modern manadaki ifadesi ve tezahürüdür. Misak-ı Millî bölünmez bir Türk yurdunun sınırlarını tespit eden ve günümüzde de iç ve dış siyasette canlılığını muhafaza eden fevkalade öneme haiz hukuki ve siyasi bir vesikadır[73].

Misak-ı Millî'nin, ulusal bağımsızlığı sağlamayı ve onu korumayı hedeflediğini dile getiren Mustafa Kemal Paşa, Ocak 1922 tarihinde Misak-ı Millî'nin daha geniş bir anlam içerdiğini şöyle ifade eder:[74]

Haysiyet Şahlanışı" başlıkları kullanılmıştır. Ayrıca b.k. *İkdam,* "Misak-ı Millî Programı Sureti" 18 Şubat 1920, No:8269, s.2; *İleri*, "Ahd-ı Millî Esasları", 17 Şubat 1920, No:759, s.4; *Vakit,* "Ahd-ı Millî Programı", 17 Şubat 1920, No:819, s.1; Misak-ı Millî taslağının Sivas Komutanlar Toplantısı'nda alınan kararlar doğrultusunda Ankara'da gerçekleştirilen toplantılarda hazırlandığıdır. Bu konuda; *"Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin ve yeni Türk devletinin yol haritasını kamuoyu ile paylaştığı süreçte Heyet-i Temsileye de çalışmalarını sürdürmüştür. Bu bağlamda son seçimlerde mebus(milletvekili) seçilen Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti'nin destelemiş olduğu milletvekillerinin Mebûsan Meclisinde takip edecekleri hareket tarzlarını, orada oluşturulmasına çalışılacak grubun şeklini ve programını belirlemek için Ziraat Mektebinde bir dizi toplantı yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa başkanlığında 5, 7, 8 ve 18 Ocak 1920 tarihlerinde söz edilen nedenlerle bir araya gelmişlerdir. Bu toplantılara; Mustafa Kemal Paşa, Rauf Orbay, Ali Fuat Paşa, İsmail Fazıl Paşa, Sırrı Bey, Mazhar Müfit Bey, Bekir Sami Bey, Adnan Bey, Hüsrev Bey, Cami Bey ve diğerleri katılmışlardır. Toplantılarda; Misâk-ı Millî'nin veya Ahd-ı Millî olarak tarihe geçmiş olan metinde yer alan kararlar alınmıştır. Bu kararlar, Meclis- i Mebûsanda oluşturulması düşünülen "Müdâfaa-i Hukûk Grubu'nun Programı" olarak ele alınış, tartışılmış, son şekli verilmiştir";* bk. Tahir Kodal, "Misâk-ı Millî", *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/misak-i-millî/ (Erişim tarihi: 10 Nisan 2025).

[72] *Nutuk*, I, s.480-482.

[73] Yalçın, *age.* s.59.

[74] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçler*i, s.94.

> "Misak-ı Millî, sulh akdetmek için en makul ve asgari şeraitimizi ihtiva eder bir programdır. Sulha vasıl olmak için temerküz ettireceğimiz esasatı ihtiva eder. Fakat memleket ve milleti kurtarmak için sulh yapmak kâfi değildir. Milletin halâs-ı hakikisi için yapılacak mesai ondan sonra başlayacaktır. Sulhtan sonraki mesaide muvaffak olabilmek milletin istiklalini mahfuziyetine vabestedir. Misak-ı Millî'nin hedefi onu temindir."

Misak-ı Millî yeni Türk Devleti'nin sınırlarını belirleyerek, Türk Milleti için sonuna kadar millî ülkü ve hedef olmuştur. Başka bir ifade ile bu karar, Misak-ı Millî'nin Osmanlı Hukuku açısından tartışmalı olan varlığının tam anlamıyla yasallaştırmakla beraber bu sayede millî devletin temellerini de atmıştır. Misak-ı Millî böylelikle, TBMM tarafından yürütülen Millî Mücadele'nin çerçevesini çizmiştir.[75]

Saray Halifeliğinden Meclis Halifeliğine Geçiş

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un resmen işgali, bir yandan Heyet-i Temsiliyye ve Rus Bolşeviklerinin birbirlerine yaklaşmalarına sebep olurken diğer yandan İtilaf Devletleri'nin Türkiye üzerindeki baskılarının iyiden iyiye artmasına neden olmuştur.[76] Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'un işgali üzerine İslam âlemine yayınladığı beyanname İtilâf Devletleri'ni fevkalade rahatsız etmiştir. 26 Mart'ta İstanbul'daki İtilâf Devletleri komiserleri Osmanlı Hükûmeti'ne ortak nota vererek Mustafa Kemal Paşa'nın ve millî hareket liderlerinin Osmanlı Hükûmeti tarafından bertaraf edilmesini istemişlerdir. Amiral de Robeck'ten Curzon'a gönderilen telgrafta Salih Paşa hükûmetinin neden düştüğü ve Ferid Paşa hükûmetinin neden kurulduğu anlaşılmaktadır. İtilaf Devletleri'nin toplu olarak Osmanlı Hükûmeti'ne verdikleri nota ile Mustafa Kemal Paşa ve millî hareket liderlerini reddeden bir metin hazırlanması ve yayınlanmadan önce de kendilerine gösterilmesi isteniyordu. 28 Mart'ta Osmanlı hükûmetinin yayınlamayı düşündüğü bildirinin taslağı tekrar İşgal Komiserliğine gönderilmiştir.

Bu sırada, 8 Mart'ta kurulmuş bulunan Salih Paşa hükûmeti, İtilaf Devletleri'nin yoğun baskıları sonucunda 2 Nisan'da istifa etmek zorunda kalmıştır. Salih Paşa hükûmetinin yerine 5 Nisan 1920 tarihinde Damat Ferid, dördüncü sefer sadrazamlığa getirildi. İşgal altındaki İstanbul'da göreve başlayan Damat Ferid, siyasî çözümden yana olduğu için Anadolu'da işgallere karşı silahlı mücadeleye girişmiş bulunan Millî Mücadele Hareketi'ni zararlı buluyor ve

---

[75] Mustafa Turan, "Türk Davası: Misak-ı Millî", *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Berikan Yayını, Ankara, 2003, s. 628-629.

[76] Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Millîyet Yayınları, Ankara 1976; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1971; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978.

bertaraf edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Görüldüğü üzere, İtilâf Devletleri de Anadolu'da yakılan istiklal ateşinin söndürülmesi için Damat Ferid'e yoğun baskılar yapıyorlardı. Damat Ferid, Salih Paşa'nm yayınlamayı reddettiği millî hareket ve Mustafa Kemal Paşa aleyhinde hazırlanan beyannameyi ve ayrıca fetvayı 11 Nisan 1920'de yayınlamıştır.[77] Bu beyannamede millî hareket, İstanbul işgalinin sebebi olarak gösteriliyor ve hükûmetin siyasî durumunu güçleştirmekten başka bir işe yaramadığı ifade ediliyordu. Aynı tarihte Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın verdiği fetva ile de millî hareket dinî nokta-ı nazardan mahkûm edildi, Kuvâ'yı Millîyecilerin halifeye ihanet ettikleri bunlara karşı halifenin etrafında toplanılması gerektiği fetvada vurgulanıyordu. Ayrıca bu kişilerin kötülüklerinden memleketi temizlemek ve halkı kurtarmak vacib bu gibileri öldürmenin de meşru ve farz olduğu ilan edilmiştir.[78] Bu sırada 28 Nisan'da Anadolu'da asayişi sağlamak için Anadolu'da *"Fevkalade Müfettişlik"* kurulmak suretiyle başına Müşir Zeki Paşa getirilmiştir. Bu makamın tesisinin arkasındaki gerçeklik çok geçmeden de ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, 1 Mayıs'ta İstanbul'da Nemrut Mustafa Paşa başkanlığında Birinci İdare-i Divan-ı Harbi'de Mustafa Kemal Paşa, Kara Vasıf Bey, Ali Fuat Paşa, Alfred Rüstem Bey, Dr. Adnan Bey ve Halide Edip Hanım, ölüme mahkûm edilmiştir.[79] Mustafa Kemal Paşa, başta Damat Ferid Paşa hükûmeti olmak üzere, diğer güçlerin millî harekete karşı takındıkları tavra sessiz kalmayıp, 13-15 Nisan tarihlerinde bütün Müdafaa-ı Hukuk cemiyetlerine gizli bir genelge göndermek suretiyle bu gerçekliğin altını çizmeye çalışmıştır. Buna göre Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da Damat Ferid Paşa hükûmetinin bir *Fetva-yı Şerif* yayınlatarak Anadolu'daki Müslüman nüfusun, Halifeye karşı ayaklanmış gibi gösterdiğini, halifenin İngilizlerin elinde esir olduğu göz önünde tutularak halkın yayınlanan fetvaya itibar etmemesi gerektiğini bildirmiştir.[80] Bu doğrultuda Şeyhülislam'ın fetvasına karşı da 16 Nisan'da Ankara Müftüsü Rıfat Efendi ve 153 müftü ve din adamı tarafından fetva hazırlanmıştır. Bahsi geçen bu fetvada, millî hareketin meşruluğuna işaret edilirken düşmana karşı elden gelenin yapılmasının farz, ölenlerin şehit, kalanların gazi oldukları ilan edilmiştir. Bu doğrultuda Millî Mücadele taraftarlarına bir destekte 21-22 Nisan'da Bursa ulemasından

---

[77] Bu beyannamenin arka planını görmek için bk. Şimşir, *age.* I, 466-68 (Belge No. 158-161).

[78] Fetva suretleri ve İtilâf devletlerinin baskıları hakkında bk. Mustafa Sabri Efendi, Hilafet ve Kemalizm (Hilafet-i Muazzâma-i İslamiye), Yay. Haz. Sadık Albayrak, 2. Baskı, İstanbul 1992, s. 43-49; Sadaret yaveri T. M. Göztepe, fetvanın İngilizlerin süngü zoruyla aldıklarını Ankara'ya iltihak eden Fevzi Paşa'nın Meclis kürsüsünden durumu açıklayarak tereddütleri dağıttığını yazmaktadır. Bk. Fahrettin Gün*, Sebilürreşad Dergisi Ekseninde çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik,* Beyan Yayınları, İstanbul 2001, s. 20-23.

[79] Halife bu kararı 24 Mayıs 1920 tarihinde onamıştır; bk. Satan, *age.* s. 119.

[80] Eroğlu, *age.* s. 120.

gelmiştir. Bursa uleması yayınladığı fetvada, İstanbul'un işgal altında olması sebebiyle *"esaret altında olduğu muhakkak olan fetva emininin fetvasının"* sahih olamayacağı duyurulmuştur.[81]

Bu sırada hanedanın ömrünü kısaltan gelişmeler yaşanırken Ankara'daki yeni meşru gücün yeri sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu maksatla yapılan seçimler sonunda mebuslar Ankara'da toplanmıştır ve 23 Nisan 1920'de TBMM açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa derhâl bir hükûmet teşkil edilmesini istemiştir. TBMM, kurucu meclislerin sahip oldukları bütün haklara sahip olduğu gibi hükûmet vazifesini de üzerine almıştır. Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan 1920'de İtilaf ve tarafsız ülke temsilcilerine verdiği bir notada özetle; "*Hilafet ve saltanat makarrı olan İstanbul ile İstanbul hükûmeti müttefiklerin esiri, telakki edildiği için, İstanbul'dan sadır olacak emirler, fetvalar hükümsüzdür Padişah ve İstanbul işgalden kurtuluncaya kadar devletin tek meşru yönetiminin TBMM hükûmeti olduğunu"* [82] bildirmiştir. Yeni kurulan bu devletin yasama, yürütme ve yürütme kuvvetlerini kendi uhdesinde topladığı bir "cumhuriyet" demekti.

Ankara Hükûmeti, bir taraftan işgalci devletlerle mücadele ederken diğer taraftan yeni bir Türk devletinin kurulmasına çalışmıştı. Türk İstiklal Savaşı'nda, girişilen mücadeleyi başarısızlığa uğratmak için, ülke sınırları dâhilinde çeşitli sahalarda meydana gelen iç isyanların bastırılmasıyla uğraşmıştır. Bu tür isyanların bir kısmı saltanat ve hilafet adına, bir kısmı da Türk yurdunu parçalayarak yeni siyasî oluşumları gerçekleştirmek amacına yöneliktir. TBMM'nin meşruiyetine karşı çıkarılan ve ülke bütünlüğünü tehlikeye düşüren, askerî, siyasî ve sosyal açıdan büyük zararlara sebebiyet veren bu isyanlar sonuçta TBMM Hükûmeti tarafından bastırılmıştır.

Sonuç

İlk Meclis'te yaşanan siyasi gerilim üzerine alınan kararla Osmanlı Devleti'nin sona erdiğini ve TBMM'nin bunun yerine geçtiğini; sonrasında aldığı bir kararla ise saltanatın kaldırıldığını ilan ederek çözmüştür. Bu gelişmeler sırasında Vahdettin yurt dışına çıkmış ve bunun üzerine Meclis idaresi, harekete geçmiştir. Meclis gizli bir oturum sonrasında, belirlenen şartlar dâhilinde

[81] Esasında bu türden yaklaşımlara daha önceki tarihlerde de yer verildiği bilinmektedir. Mustafa Kemal Paşa, siyasî bir manevra yapmak suretiyle, Ankara'da hükûmetin teşkili meselesinin Meclis'te müzakeresi sırasında; İstanbul'da şartların halife ve padişah ile hususi ve gizli bir temasa müsait olduğunu izah etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu süreçte temasa gerek olmadığını da ifade ederken; istiklâlin temini için çalışmakta olduklarını padişah ve halifenin bildiğini esasında bu makamın da bu emellerden başka bir şey düşünmesine imkân olmadığını; "*Bunun aksini ağzından işitsem inanmam, mutlaka bunun icbar ve tazyik altında söyletildiğini kabul ederim"* ifadeleriyle eklemiştir; bk. *Nutuk*, Cilt II, s. 437.

[82] Satan, *age.* s. 121.

Abdülmecid Efendi'ye halifelik görevini tevdi etmeyi kararlaştırmıştır.

Yeni seçilecek olan halifenin *"padişahlık sevdasına düşmemesi"* için, TBMM'nin İstanbul'daki temsilcisi olan Refet Paşa'nın, Abdülmecid Efendi'den yazılı bir taahhütname alması istendi. Abdülmecid Efendi, kendisinden istenen taahhüdü, *"İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti fevkalade memuru Refet Paşa Hazretlerine: Büyük Millet Meclisi'nin hilafet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen tasdik ve tasvip ediyorum."* şeklinde kaleme aldığı bir belgeyle verdi. Bu beyanatı Ankara'ya ulaştırılan Abdülmecid Efendi, Meclis tarafından halife olarak ilan ediliyordu ve halifelik kurumu son Abbâsî halifeleri dönemindeki konumunu dahi koruyamayarak yepyeni bir şekil alıyordu. Çünkü Bağdat ve Kahire'deki halifeler, Müslüman yöneticilere menşur verme yetkisine sahipti. Oysa yeni halife, makamını kendisini atayanlara borçlu bir şekilde, artık kendi inisiyatifiyle değil tamamen Meclis'in atadığı bir kişi olarak kendisinden istenileni yerine getirmekle yükümlü olan bir memurdu.

Meclis halifeliğini *"sözde halifelik"* olarak niteleyen Jaschke, Mustafa Kemal Paşa'nın halifeliği tamamen ortadan kaldırmayıp yetkisiz ve etkisiz bu yeni konumuyla sürdürmesini, o dönemin iç politikasının bu konuyu kesin bir çözüme kavuşturmak için uygun olmayışının yanı sıra *"önemli İslâm devletlerinden mâlî ve manevî yardımların devam edeceği"* ümidine bağlamaktadır. İsmet Paşa'nın halifelik kurumuyla ilgili olarak, *"Halifelik bütün siyasî çatışmaların üzerinde kalacaktır. Halife bağımsız olmalıdır; yabancı bir kuvvetin egemenliği altında kalamaz ve yaşayamaz. Halife, hilafetin merkezi olan İstanbul'da ve özgür Türkiye'nin himayesi altında kalacaktır"* şeklindeki beyânâtı, Meclis halifeliğinin artık Misâk-ı Millî sınırları dışında herhangi bir nüfûza sahip olmadığını ve tarih boyunca tüm Müslümanlar üzerindeki manevî bağlayıcılık iddiasının da sona erdiğini göstermektedir.

Dönemin Şer'iyye Vekili Mehmed Vehbi Efendi tarafından kaleme alınan fetva ile halife seçilen Abdülmecîd Efendi'nin halife olarak nasıl davranacağıyla ilgili olarak belirlenen kurallar gereğince; sadece '*halife-i müslimîn*' unvanını kullanacak, İslam dünyasına hitaben bir bildiri yayınlayıp Vahdettin'in davranışlarını eleştirip yeni kurulan Meclis'in tüm Müslümanlar için hayırlı olduğunu beyan edecekti. Bu durumda, yeni halife kendisinden istenileni yerine getirdi ve 24 Kasım 1922 tarihinde Ankara'dan gelen mebus heyetinin iştirakiyle halifeliğe seçilme merasimi yapıldı. TBMM Başkanlık Divanı adına ikinci başkan vekili Müfid Efendi, yapılan törenin ardından Fatih Camii'ne gelen kalabalığa hitaben ilk Türkçe hutbeyi okudu. Ayrıca hemen akabinde İslam ülkelerindeki camilerde de hutbeler yeni halife adına okundu. Hilafetle saltanatın birbirinden ayrılıp saltanatın kaldırılması, beraberinde saltanattan dolayısıyla güçten yoksun kalan halifenin meşruiyeti sorununu da beraberinde getirmiştir. Saltanatın

kaldırılıp Sultan Vahdettin'in yurt dışına çıkmasıyla beraber, yeni Meclis'in yönetici kadrosu, hemen harekete geçip gizli bir oturum yaparak, Meclis'in belirlediği şartlar dâhilinde Abdülmecid Efendi'ye halifelik görevini tevdi etmeyi kararlaştırmıştır.

Kaynaklar

Resmî Yayınlar

Düstur, 3. Tertip, V, s.668.

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 1, (8 Şubat 1921); Devre: 1, Cilt: I, (24 Nisan 1920); Devre I, Cilt 3, (13 Ekim 1336); Devre I, Cilt 1, (3 Temmuz 1336); Devre: 1, Cilt: 1, (25.9.1920);

TBMM, Zabıt Ceridesi, D.: 1, C.: 1, (9.5.1336); Devre I, C.7, (1. 3. 1337); Devre: 1, Cilt: 5; Devre: 1, Cilt: 5, (18.11.1338); Devre: 2, Cilt: 5, (12 Şubat 1340); Devre 2, Cilt. 6, (20 Şubat 1340; Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340); Devre: 2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340); Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340); Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340).

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

(1984) *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* Haz. Utkan KOCATÜRK, Ankara.

AHMAD Feroz (1973) The Role of Ali Fuat Cebesoy in the Turkish Revolution, *International Journal of Middle East Studies*, Volume 4, No. 3, July, s.365-366.

AKGÜN Seçil Kara (2006) *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, 2. Baskı, Temel Yayınları, İstanbul.

AKKOR Mahmut (2012/1) "Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası", *History Studies,* S. 4.

AKŞİN Sina (1987) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul.

ALKAN Mustafa (1997) *Osmanlılarca Hilafet*, İzmir.

ALPKAYA Faruk (1998) *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

ARDAKOÇ M. Kâmuran (1955) *Hilafet Meselesi*, İstanbul.

ARNOLD Sir Thomas W. (1924) *The Caliphate*, Oxford.

ATATÜRK Mustafa Kemal (2005) *Nutuk 1919-1927*, Yay. Haz. Zeynep KORKMAZ, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

AYBARS Ergun (1984) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, EÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

BALTACIOĞLU İsmayıl Hakkı (1973) Atatürk*, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri,* Atatürk Üniversitesi, Basımevi, Erzurum.

BAYUR Yusuf Hikmet (1983) *Türk İnkılâbı Tarihi,* Cilt III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

BELEN Fahri (1983) *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BUZPINAR Tufan (2016) *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar,* Alfa Yayınları, İstanbul.

CEBESOY Ali Fuat (1953) *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul.

ÇOLAK Mustafa (2017) Halifelik Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti ve II. Abdülhamid, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, TBMM Basımevi, Ankara.

ERASLAN Cezmi (1992) *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti*, İstanbul.

ERDEM Sami (1995) *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi SBE, İstanbul.

ERİM Nihat 1953 *Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, Ankara.

Esad Efendi (1293) *Hükûmet-i Meşrûta*, Mihran Matbaası, İstanbul.

GİBB A. R. (1962) Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate, *Oriens*, No 15, s. 287-285.

GOLOĞLU Mahmud (2012) *Halifelik (Ne İdi? -Nasıl Alındı? -Niçin Kaldırıldı)*, Ed. Soyer GOLOĞLU, 2. Baskı, Tarihçi Yayınları, İstanbul.

GÖKALP Ziya (1339) Hilafetin Vazifeleri, *Hilafet ve Millî Hâkimiyet*, Ankara, s. 3-90.

GÜMÜŞOĞLU Hasan (2000) *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*, İstanbul.

GÜN Fahrettin (2001) *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik,* Beyan Yayınları, İstanbul.

HALABİ Awad (2012) Liminal Loyalties: Ottomanism and Palestinian Responses to the Turkish War of Independence, 1919–22, *Journal of Palestine Studies*, Volume 41, No 3, Spring, s. 22-41.

İNALCIK Halil (1970) The Ottomans and the Caliphate, *The Cambridge History of İslam*, Cambridge, Vol. I, s. 320-323.

---------- (2000) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul.

İSLAMOĞLU Mustafa (1993) *İslâmî Hareket Anadolu/III*, Denge Yayınevi, İstanbul.

JAESCHKE Gotthard (1971) *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara.

JAHJA Muharrem (2003) Halasu'l-Ümme fi Marifeti'l-Eimme Tahkik, Tahlil ve Tercümesi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

KARABEKİR Kâzım (1995) *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I, Yay. Haz. Faruk ÖZERENGİN, İstanbul.

KARPAT Kemal H. (2013) *İslâm'ın Siyasallaşması (Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Çev. Şiar YALÇIN, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

KOCA Ferhat (2003) Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemine Ait Hilafet Tartışmalarıyla İlgili Yayınlar, *Belleten*, Cilt. LXVII, Sayı. 249, Ağustos, s.457-494.

KOCABAŞ Süleyman (1995) *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yayınları, İstanbul.

KODAL Tahir (t.b.) Misâk-ı Millî, *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/misak-i-millî/ (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2025)

KURAT Yuluğ Tekin (1986) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara.

MAYER Thomas (1982) Egypt and the General Islamic Conference of Jerusalem in 1931, *Middle Eastern Studies*, Volume 18, No. 3, July, s. 311-322.

MERAY Seha -OLCAY Osman (1977) *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara.

ÖZCAN Azmi (1997) *Panîslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 2. Baskı, İSAM Yayınları, İstanbul.

---------- (1998) İngiltere'de Hilafet Tartışmaları, 1873-1909, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, s. 12-34.

---------- (2002) The Caliphal Policy of Sultan Abdülhamid II and Egypt, *Türk Dünyasına Bakışlar: Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan*, Yay. Haz.

Halil BAL - Muhammet ERAT, İstanbul, s. 489-497.

ÖZTOPRAK İzzet (1989) *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

SATAN Ali (2008) *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul.

SELEK Sabahattin (1985) *İsmet İnönü, Hatıralar*, Cilt I, İstanbul.

SONYEL Sâlahi R. (2008) *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1-3, TTK Yayınları, Ankara.

SOYSAL İsmail 1989 *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945),* Cilt I, TTK Yayınları, Ankara.

SÜMER Faruk (1992) Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?, TTK Yayınları, *Belleten*, Cilt LVI, Sayı 217, s. 696-697.

ŞİMŞİR Bilal N. (1976) *Malta Sürgünleri*, Millîyet Yayınları,Ankara.

TEMPERLEY H. (1939) *A History of the Peace Conference of Paris*, London 1920-24, s. 1-22;

GATHOME-HARDY G.M. (1939) *The Fourteen Points and the Treaty of Versailles*, Oxford.

TİRYAKİ Fatih (2015) Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi,* Yıl 1, Sayı 1, s. 34-61.

TOYNBEE Arnold J. (1998) *1920'lerde Türkiye Hilafetin İlgası*, Çev. Hasan AKTAŞ, İstanbul.

TUNÇAY Mete (1989) *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931),* İstanbul.

TURAN Mustafa (1999) *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

---------- (2003) "Türk Davası: Misak-ı Millî", *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Berikan Yayını, Ankara.

TURAN Şerafettin (1991) *Türk Devrim Tarihi I, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Ankara.

TÜRKER Hasan (2000) *Türk Devrimi ve Basın 1922-1923*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.

TÜRKGELDİ Ali (1948) *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara.

UÇAR Şahin (1996) *Tarih Felsefesi Açısından İslâm'da Mülk ve Hilafet*, İz Yayıncılık, İstanbul.

YALÇIN E. Semih (2010) *Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti*, Berikan Yayınları, Ankara.

YASİN Abdusselam (2012) *Hilafet ve Saltanat*, Çev. Muhammed ATEŞ, Divan Kitabevi, Ankara.

YAVUZ Hulusi (1991) *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İstanbul.

YILDIRIM Ramazan (2004) *20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, Ankara.

Süreli Yayınlar

Hâkimiyet-i Milliye

Alemdar

Tevhid-i Efkâr

İkdam

İleri

Vakit